

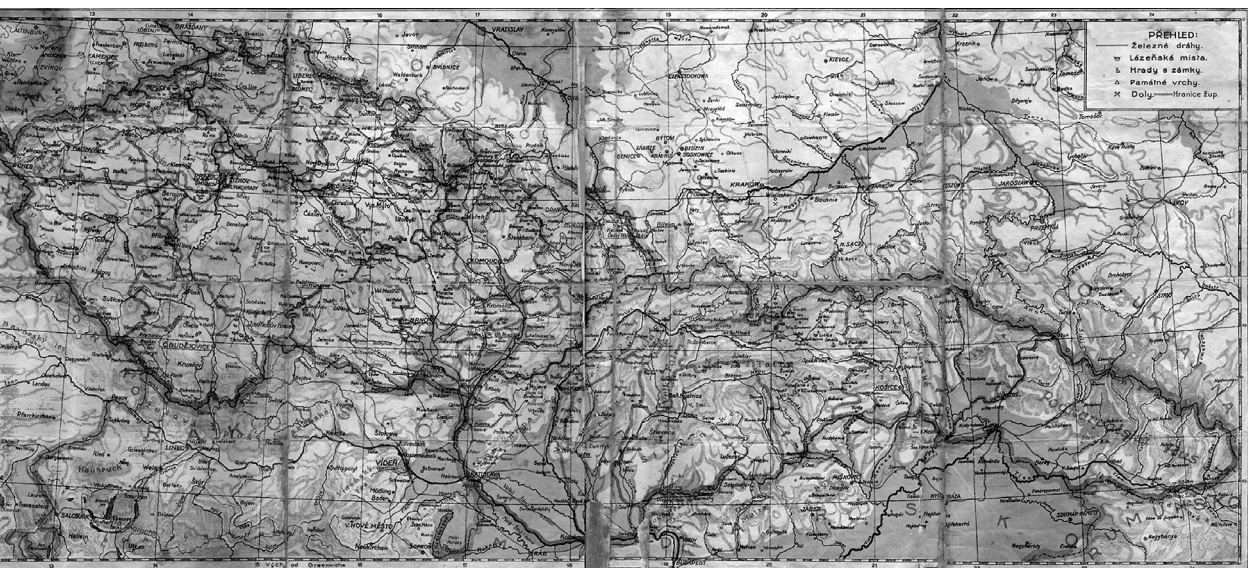
JAN RYCHLÍK
MAGDALÉNA RYCHLÍKOVÁ

PODKARPATSKÁ
RUS
V DĚJINÁCH
ČESKOSLOVENSKA
1918–1946

VYŠEHRAĐ

PODKARPATSKÁ
RUS
V DĚJINÁCH
ČESKOSLOVENSKA
1918–1946

JAN RYCHLÍK
MAGDALÉNA RYCHLÍKOVÁ

PODKARPATSKÁ
RUS
V DĚJINÁCH
ČESKOSLOVENSKA
1918–1946

VYŠEHRAÐ

Obálku, vazbu a grafickou úpravu navrhl Vladimír Verner
Odborní recenzenti: prof. PhDr. Petr Švorc, CSc.,
PhDr. Bohdan Zilynskyj, PhD.
Odpovědný redaktor Filip Outrata
E-knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
v roce 2016 jako svou 1515. publikaci
Vydání v elektronickém formátu první
(podle prvního vydání v tištěné podobě)
Doporučená cena E-knihy 198 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7429-768-7

Recenzovali:
prof. PhDr. Petr Švorc, CSc.
PhDr. Bohdan Zilynskyj, PhD.

Copyright © Jan Rychlík, Magdaléna Rychlíková, 2016

Tištěnou knihu si můžete zakoupit na www.ivysehrad.cz

Předmluva

PODKARPATSKÁ RUS A JEJÍ OBYVATELSTVO. VYSVĚTLENÍ NĚKTERÝCH POJMŮ

Území někdejší Podkarpatské Rusi se v podstatě krylo s dnešní Zakarpatskou oblastí Ukrajiny.¹ Současná Zakarpatská oblast je oproti předválečné Podkarpatské Rusi nepatrně větší, neboť k ní patří i město Čop a oblast mezi Čopem a Užhorodem (po obec Minaj včetně), resp. malé území východně od řeky Uh (Už), které v meziválečném období patřilo ke Slovensku. Nynější severní, východní a jižní hranice Zakarpatské oblasti je totožná s předválečnou hranicí Podkarpatské Rusi, ovšem s tím rozdílem, že někdejší severní a východní hranice byla státní hranicí mezi Československem a Polskem, zatímco dnes je pouze administrativní hranicí mezi zakarpatskou a lvovskou, resp. ivano-frankovskou oblastí.² Na jihu oblast sousedí s Rumunskem a Maďarskem. Tyto hranice jsou totožné s předválečnou československo-rumunskou a československo-maďarskou hranicí.

Podkarpatská Rus zaujímal v rámci Československa 12 694 km² a podle sčítání lidu z roku 1930 zde žilo 725 357 obyvatel. Z nich bylo 446 916 Rusínů, což je termín mnohoznačný, protože jsou v něm zahrnuti jak osoby považující se za příslušníky svěbytné rusínské národnosti, tak i osoby považující se za Rusy a především za Ukrajince. Dále zde bylo zjištěno 109 472 Maďarů, 33 961 Čechů a Slováků (vykazovaných společně jako národnost československá), 91 255 Židů (tj. osob hlásících se k národnosti židovské), 13 249 Němců a 12 641 Rumunů. Z náboženského hlediska se většina obyvatelstva hlásila k řeckým katolíkům, kterých bylo 359 167 (společně se zcela zanedbatelným množstvím arménských katolíků), 112 034 pravoslavných, 102 582 židů (osob mojžíšského vyznání), 74 173 evangelíků a 69 262 římských katolíků.³ Číselný údaj 33 961 „Čechoslováků“ se týkal především Čechů. V okolí Užhorodu se sice nachází i několik slovenských vesnic, toto obyvatelstvo je však málo početné.

¹ V meziválečném období patřilo město Čop a území na sever od něj ke Slovensku. Od Užhorodu směrem ke karpatskému hřebeni probíhala hranice po řece Uhu, tedy východně od dnešní slovensko-ukrajinské hranice. Připojení tohoto území k Zakarpatské Ukrajině a tedy k SSSR v roce 1944 bylo diktováno dopravními důvody. Šlo o to, aby důležitá železnice a souběžně s ní vedoucí silnice z Čopu do Užhorodu a dále přes užocký průsmyk do Lvova zůstala na sovětském území.

² Tato hranice je totožná s historickou hranicí mezi Uherským královstvím a Polskem, resp. v rámci Rakousko-Uherska s hranicí mezi Uhrami a Haličí. Hranice probíhající po hřebeni Karpat a Čornohory je dodnes patrná (na některých místech se zachovaly i původní hraniční kameny).

³ Ottův slovník naučný nové doby (OSNND), IV/2, Praha 1937, s. 1156 (heslo: Podkarpatská Rus).

Český a slovenský název „Podkarpatská Rus“ byl oficiálně zaveden čl. III. Generálního statutu Podkarpatské Rusi ze dne 18. listopadu 1919. Byl výslovně označen jako prozatímní a měl platit až do svolání podkarpatoruského sněmu, který měl rozhodnout o označení země s konečnou platností. Vedle názvu Podkarpatská Rus bylo možné používat i název Rusínsko.¹ Název Podkarpatská Rus byl potom použit i v § 3 československé ústavy z 29. února 1920² a v pozměněném a doplněném generálním statutu Podkarpatské Rusi z 26. dubna 1920.³ Zákon o organizaci politické správy, známější spíše jako zákon o zemském zřízení, ze 14. července 1927 zavedl název „Země podkarpatoruská“, čímž vlastně název Podkarpatská Rus nejen ponechal, ale i úředně potvrdil.⁴ Název se v českém a slovenském prostředí vžil a používalo jej běžně i místní slovanské obyvatelstvo (Підкарпатська Русь / Pidkarpats'ka Rus'⁵), na rozdíl od alternativního názvu Rusínsko, který nebyl používán téměř vůbec.⁶ Změna nastala teprve v roce 1938, kdy se na Podkarpatské Rusi dostal definitivně k moci ukrajinský směr. Ačkoli o platném názvu měl rozhodnout teprve autonomní sněm, což výslovně potvrzoval i ústavní zákon o autonomii Podkarpatské Rusi z 22. listopadu 1938,⁷ zavedla podkarpatoruská autonomní vláda 30. prosince 1938 s platností od 1. ledna 1939 název „Karpatská Ukrajina“.⁸ Stoupenci ukrajinského směru, především ukrajinští nacionalisté v polské Haliči, používali již dříve pro označení území pojem „Ukrajina“, někdy hovořili přímo o Zakarpatské Ukrajině, protože z jejich pohledu šlo skutečně o tu část Ukrajiny, která ležela za Karpaty. Název Zakarpatská Ukrajina převzaly i sovětské úřady poté, co bylo v roce 1944 území *de facto* (a následující rok i *de iure*) připojeno k Ukrajinské SSR, tj. reálně k SSSR. Také dnešní název „Zakarpatská oblast“, používaný jak v době existence SSSR, tak na Ukrajině po vyhlášení její nezávislosti v roce 1991, znamená ve skutečnosti „Zakarpatská oblast Ukrajiny“. Označení „Karpatská Ukrajina“, „Zakarpatská Ukrajina“ a vlastně i dnešní název „Zakarpatská oblast (Ukrajiny)“ už samy o sobě obsahují hodnotící prvek, pokud jde o národnostní charakter místního slovanského obyvatelstva. Vyplývá z něj, že obyvatelé jsou převážně Ukrajinci a že jde o integrální část Ukrajiny ležící na jih od Karpat.⁹ Československá (a rovněž maďarská) historiografie po roce 1945 z určité servility k SSSR tento termín přijala a začala používat zpětně i pro meziválečné období. Šlo o ahistorický přístup, pro který (kromě zcela zřejmých motivů politických) nebyl žádný důvod. V následující práci používáme pojem Podkarpatská Rus, a to i pro celé období, o němž bude v knize řeč. Před rokem 1918 se v českém prostředí někdy používal pojem Uherská Rus, který alternativně používáme i v této knize, přičemž je chápeme pro období před vznikem Československa za synonymní s pojmem Podkarpatská Rus.¹⁰

¹ Úřední noviny Civilní správy Podkarpatské Rusi/Урядова газета громадянського правління Подкарпатської Русі (dále jen: úř. n. CSPR), roč. I, č. 1 ze dne 18. 2. 1920.

² Úst. zák. č. 121/1920 Sb. z. a n.

³ Nařízení vlády č. 356/1920 Sb. z. a n.

⁴ Zák. č. 125/1927 Sb. z. a n.

⁵ Apostrofem nahrazujeme znak ь, který měkčí předcházející souhlásku.

⁶ Další neoficiálně používané názvy byly: Uherská Rus (termín se používal hlavně do roku 1918), Karpatská Rus, Příkarpatská Rus, Zakarpatí, pro ukrajinsky cítící část obyvatelstva Podkarpatská Ukrajina, Karpatská Ukrajina aj.

⁷ Úst. zák. č. 328/1938 Sb. z. a n.

⁸ Pop, Ivan: Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Libri, Praha 2005, s. 377.

⁹ Podobně např. dnes běžně užívaný pojem Zakavkazsko je termínem ruským a nikoliv místním.

¹⁰ Pojem „Uherská Rus“ (rusky: Угорская Русь) používali podle Paula Roberta Magocsiho od 30. let 19. sto-

Obyvatelé Podkarpatské Rusi se sami označovali jako Rusíni (Rusyny). Problém se týká významu termínu Rusín a jeho vztahu k pojmu Ukrajinec. Slovanské obyvatelstvo Podkarpatské Rusi samo sebe označovalo (a často i dnes označuje) ve svém jazyku za „rus’ke“ (рус’ке) a území, které obývalo, za Rus’ (Русь). Adjektivní forma „rus’ki“, „rus’ka“ (рус’ки, рус’ка) se objevuje v názvech několika meziválečných politických stran, různých organizací atd. Do češtiny byla (a často i dnes je) zpravidla nepřesně překládána jako „Rus“, „ruský“, což evokuje představu, že jde o něco, co má spojitost s Ruskem a Rusy. (Velko)ruští etnografové a historici ostatně právě těmito názvy dokazovali, že obyvatelstvo je ruské a hovoří jazykem, který je dialektem ruštiny, což od nich potom převzali místní rusofilové a také část českých politiků podporujících na Podkarpatské Rusi proruský směr (např. národní demokrat Karel Kramář, ale např. i národní socialista Václav Klofáč). Jde ovšem o nedorozumění a jazykový posun. Ukrajinština označuje Rusko pojmem „Rosija“ (Росія) a „ruský“ adjektivem „rosyjski“ (Російки). Obyvatelstvo dnešní Ukrajiny a Běloruska, resp. části Litvy označovali v minulosti ukrajinští publicisté často jako „ruské“ (rus’ke, рус’ке), ale tím neměli na mysli, že by bylo totožné s etnickými Rusy. V souvislosti s formováním ukrajinské národní identity začal být pojem „rus’ki“ (рус’ки) chápán jako synonymní k pojmu „ukrajinský“. Ukrajinský směr z toho potom odvozoval, že obyvatelstvo Podkarpatské Rusi a východního Slovenska, označující se jako „rus’ke“ (рус’ке), je ve skutečnosti ukrajinské. Výrazy jako „Ruská národní rada“ (Руська народна рада) apod. je ale možné podle souvislosti chápat jako ruská národní rada, rusínská národní rada nebo ukrajinská národní rada: záleží na tom, kým se vedoucí činitelé cítili být.

Česká etnografie si s národnostním zařazením podkarpatských Rusínů před první světovou válkou nevěděla příliš rady, protože podle u nás převládajících představ vycházela především z rozboru jazyka. Podobný přístup ovšem logicky vedl k začlenění Rusínů mezi Ukrajince a ty pak mezi Rusy. Ottův slovník naučný, reprezentující pohledy české vědy na přelomu 19. a 20. století, u hesla „Rusíni“¹ odkazuje na heslo „Malorusové“, přičemž pod tímto heslem uvádí, že jde „o větev velikého národa ruského, nazývající se v Rakousko-Uhersku Rusíny, Rusnaky, adjektivum *rus’kij, rusnackij*.“ Autor hesla ještě dodává, že „inteligentní Malorusové nazývají se v řeči i v literatuře v Rakousko-Uhersku Rusíni, ruský, v Rusku Ukrajinec, ukrajinský.“² Rusínské obyvatelstvo v Uhrách klasifikuje jako maloruské, což znamená ukrajinské – ale zároveň tedy vlastně i ruské.³ Jak ukážeme dále, ani v období první republiky neexistoval jednotný vědecký názor na národnostní identitu podkarpatských Rusínů. V dodatcích Ottova slovníku naučného z této doby (Ottův slovník naučný nové doby – OSNND) se v hesle „Podkarpatská Rus“ píše o „rusínském obyvatelstvu“, aniž by se autor tímto pojmem hlouběji zabýval.⁴ Heslo „Rusíni“ obsahuje odkaz na heslo „Ukrajinci“.⁵ Je ovšem třeba mít na paměti, že příslušný svazek vyšel

letí ruští etnografové a jazykovědci pro označení území obývaného Rusíny, což znamenalo, že zahrnoval i část východní Slovenska. Odvozením od tohoto pojmu vzniklo i označení „uherští Rusíni“, „Uhrorusíni“. Viz: Енциклопедія історії та культури карпатських Русинів. Видавництво В. Падяка, Ужгород 2010, s. 752.

¹ Ottův slovník naučný (OSN), díl XXII, Praha 1904, s. 131.

² OSN, díl XVI, Praha 1900, s. 717.

³ Tamtéž, s. 717.

⁴ OSNND, díl IV, sv. 2, Praha 1937, s. 1157.

⁵ OSNND, díl V, sv. 2, Praha 1939, s. 850.

až v roce 1939 a tedy až po zániku Československa¹, tj. krátce poté, co Podkarpatská Rus získala autonomii a prosadil se zde ukrajínofilský směr. V roce 1939 již také u nás naprostá většina odborníků považovala Ukrajince za svébytný slovanský národ a nikoliv za „větev velikého národa ruského“. U hesla „Ukrajinci“ je uvedeno, že tito žijí také v Zakarpatí.² Přes výše uvedené příklady ale nelze říci, že by byl ukrajinský charakter slovanského obyvatelstva ve třicátých a na počátku čtyřicátých let přijímán v českém prostředí bez výhrad.

Otázce vývoje národní identity slovanského obyvatelstva Podkarpatské Rusi bude věnována pozornost v dalším výkladu ve čtvrté kapitole. Na tomto místě stačí zatím říci, že už před první světovou válkou a především potom v meziválečném období zde mezi sebou soutěžily proudy autochtonní rusínský, ruský (velkoruský) a ukrajinský. Už tehdy – a především ovšem potom v meziválečném období – používali zejména rusofilové, ale i ukrajínofilové filologických a etymologických argumentů, aby dokázali, že rusínské obyvatelstvo je „jejich“. Jak jsme již ukázali, filologické argumenty vycházely z toho, že místní dialekty jsou blízké ukrajinštině. Proti tomu ovšem v této době rusofilové namítali, že i ukrajinština je jen dialektem velkoruštiny. Etymologické argumenty vycházely z pojmenování obyvatelstva, které se samo označovalo jako „ruské“ a které i Maďaři často označovali jako „Magyar Oroszok“ (tj. v doslovném překladu: maďarští Rusové), přičemž ovšem výraz „Orosz“ může v maďarštině znamenat jak Rusa, tak Rusína. Otázku významu pojmu „rus’ki“ (руськи) jsme již probrali výše. Je pravda, že dialekty, kterými hovoří slovanské obyvatelstvo jižní strany Karpat, jsou bližší spisovné ukrajinštině než ruštině, ale to samo o sobě ještě nic neznamena. Ostatně, ani ukrajinština (maloruština, jak byla tehdy označována) tehdy ještě nebyla definitivně kodifikována a neměla jednotný a všemi uznávaný pravopis.

Všechny pokusy o určování národnostního charakteru obyvatelstva v tomto období jsou ve skutečnosti problematické. Především je třeba odmítnout podobné pokusy na bázi výzkumu jazyka tamního obyvatelstva. Jazyk národnost neurčuje, známe mnoho národů, které hovoří a především píší stejným jazykem, a přesto mají rozdílnou národní identitu (např. Srbové a Chorvati). Národnost ve skutečnosti není určena nějakými objektivními znaky, ale národnostním vědomím samotných lidí. Toto vědomí je formováno kulturním prostředím a především školou. Tam, kde ještě obyvatelstvo nemá jasné národní vědomí (a to byl na počátku 20. století jednoznačně případ právě podkarpatoruských slovanských obyvatel), tam nemůže být ani žádná národnost, existuje tu jen amorfní neuvědomělá masa. Slovanské obyvatelstvo Podkarpatské Rusi v 19. a na počátku 20. stol. (a ani v době začlenění území do Československa) ve své převážné většině nemělo ještě jasně vyhraněnou národní identitu. Rusíni se vymezovali nábožensky, protože většina byla řeckokatolíky a malá část se hlásila k pravoslavi. Náboženství je odlišovalo nejen od židů, ale i od Maďarů, protože ti byli buď římskými katolíky, anebo kalvinisty. Necítili se ale ve své většině být ani Rusy, ani Ukrajinci, ba ani Rusíny ve smyslu nějaké nezávislé národní identity, tj. příslušnosti k svébytnému rusínskému národu.

¹ O tom, že díl 5/2 OSNND vyšel až po zániku druhé republiky, svědčí heslo Slovensko, kde je již výklad doveden až ke vzniku samostatného státu – viz tamtéž, s. 1418.

² OSNND, díl VI, sv. 2, Praha 1943, s. 1310.

Zatímco ruský (velkoruský) směr postupně slábl a po roce 1945 zcela zanikl, soupeření ukrajinského a autochtonního rusínského směru pokračuje do značné míry až dodnes.¹ Historik stojí před těžkým problémem, protože už volba termínů jej objektivně vtahuje do rusínsko-ukrajinského sporu.² Z tohoto důvodu je nezbytné vysvětlit používání některých pojmů: v této práci používáme pojmy „Rusín“, „rusínský“ pro označení slovanského obyvatelstva Podkarpatské Rusi jednak obecně, jednak v případě, kdy se bud' toto obyvatelstvo považuje za zvláštní, od Rusů i Ukrajinců odlišný slovanský národ, a jednak v případě, kdy jde o slovanské etnikum národnostně nevyhraněné (tj. nemající ještě jasnou identitu). Pouze a výhradně v případech, kdy se obyvatelstvo identifikovalo s ukrajinským (popř. ruským) směrem a má tedy jasnou ukrajinskou (resp. ruskou) národní identitu, používáme pojmy „Ukrajinci“ a „ukrajinský“ (popř. „Rusové“ a „ruský“). Totéž platí ohledně označení jazyka. Pojmem „rusínský jazyk“ rozumíme jednak soubor dialektů, kterým obyvatelstvo oblasti mluví, jednak jazyk zaváděný v meziválečném období do škol. Jde-li evidentně o spisovný ruský či ukrajinský jazyk, který byl zaveden do školy nebo nějaké kulturní organizace, pak hovoříme o ruských či ukrajinských školách, ruském či ukrajinském jazyku, ruské či ukrajinské organizaci atd. Jazykové otázce bude rovněž věnována zvláštní kapitola s ohledem na problematiku úředního jazyka Podkarpatské Rusi. Autoři jsou si vědomi, že uvedený přístup nepochybně neuspokojí všechny čtenáře, zejména ne ty, kteří sami zastávají rusínský nebo ukrajinský směr.

Při psaní práce se vyskytly problémy technické povahy. Šlo především o způsob psaní osobních a zeměpisných názvů a o způsob citace prací napsaných v ruštině a ukrajinštině. Jména některých osob se nám dochovala v různých jazykových mutacích, přičemž jedno a totéž jméno se často vyskytuje v různých formách. Jde jednak o důsledek pomad'arš'ování jmen před rokem 1918, ale také o opačný proces („odmad'arš'ování“) po roce 1918 (např. maďarsky Bródy, ale i rusínsky Brodij, maď. Oreszt Szabó i rus. Orest Szabov). Běžně také kolísá ruská, resp. ukrajinská a česká forma (např. Josif Kaminskij, i Josef Kaminský). Problémem je někdy také přepis ruských a ukrajinských jmen do latinky, který nebyl a vlastně ani dnes není jednotný. Např. ukrajinské Г, г bylo (a je) někdy přepisováno jako G – zřejmě pod vlivem ruštiny, jindy jako „H“ – podle výslovnosti. Přepis jména Гранчак proto nacházíme jednou jako Grančak, jindy jako Hrančak. Ukrajinská samohláska И, и byla zase – opět pod vlivem ruštiny – přepisována zpravidla jako „i“, jindy správně jako „y“. Při přepisu se v zásadě přidržujeme úzu, který je uveden v příloze k oficiálním „Pravidlům českého pravopisu“, ovšem s určitými odchylkami. Tam, kde se běžně vyskytují dvě formy téhož jména psané různým způsobem, je uveden obojí přepis, aby bylo zřejmé, že jde o tutéž osobu. Názvy prací uvádíme v ruském či ukrajinském originále v cyrilici tam,

¹ Rusíni jako samostatný národ nebyli v SSSR uznáváni a nejsou jako národ uznáváni ani v současné samostatné Ukrajině, byť jazyk Rusínů byl na sklonku vlády prezidenta Juščenka uznán jako jeden z „místních jazyků Ukrajiny“. Kodifikace rusínštiny sice byla provedena, ale nebyla všeobecně přijata všemi stoupenci rusinismu na Slovensku, Podkarpatské Rusi a v Polsku. Na Slovensku je uznávána jak ukrajinská, tak rusínská národnost a každý se může svobodně rozhodnout, k jaké národnosti se bude hlásit. Spory mezi Rusíny a Ukrajinci proto na veřejnosti probíhají spíše na Slovensku. Hlavní dobou konfliktu jak na Slovensku, tak na Podkarpatské Rusi byla 90. léta 20. století.

² Na tuto skutečnost poukázal Peter Švorc – viz jeho práci *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou*. Universum, Prešov 2003, s. 9.

kde se na ně poprvé odkazuje, a potom v přepisu do latinky. Vlastní jména, která již v českém prostředí zdomácněla ve formě odpovídající českému pravopisu, ponecháváme ve zdomácnělé formě. Píšeme proto např. Vološin, i když správná transkripce z ukrajinštiny by měla být Vološyn (ukrajinsky: Волошин).

U zeměpisných jmen se setkáváme v literatuře běžně s názvy maďarskými, českými, ruskými a ukrajinskými, případně též rumunskými. V této práci používáme české názvy používané v letech 1919–1939. Ve většině případů byl už v meziválečném období český název odvozen od formy, kterou používalo místní slovanské obyvatelstvo, a proto se zásadně neliší od současného ukrajinského názvu. Tam kde se názvy už před válkou lišily (např. Královo nad Tisou – Королево/Korolevo), anebo byl po roce 1945 zaveden nový, odlišný název (Volové/Воловое – Міжгір'я/Mižhirja, Севлюш/Sevljuš – Виноградів/Vynohradiv, resp. poruštěná forma Vinogradov či Vinogradovo), je ukrajinský (nový) název uveden v závorce. Ukrajinské koncovky, zaváděné v rámci ukrajinizace místo do té doby používaných názvů (např. Мукачеве/Mukačeve místo Mukačevo, Берегове/Berehove místo Berehovo), přitom v textu ignorujeme. Staré maďarské názvy jsou uvedeny v závorce jen v tom případě, kdy je řeč o uherském nebo horthyovském období (např. Berehovo – maď. Beregszász, Mukačevo – maď. Munkács, Užhorod – maď. Ungvár). Rumunské názvy jsou uvedeny v závorce u názvů míst, které sévreskou smlouvou připadly Rumunsku.

Autoři na tomto místě chtějí poděkovat Hlávkově nadaci za poskytnutí finančních prostředků na výzkum v ukrajinských archivech a knihovnách. Zásahu na projektu má i někdejší předseda České besedy ve Lvově Ing. Evžen (Jevhen) Topinka, který bohužel nenadále zemřel v létě 2011. Děkujeme rovněž pracovníkům Státního archivu Zakarpatské oblasti (Державний архів Закарпатської області/ Deržavnyj archiv Zakarpatskoj oblasti – DAZO) v Užhorodě, pobočka v Berehovu, kteří nám byli nápomocní při vyhledávání materiálů.

Předmluva k druhému vydání

V roce 2010 udělil Národohospodářský ústav Josefa Hlávky grant na výzkum hospodářského, sociálního a kulturního vývoje Podkarpatské Rusi v letech 1919–1939 s primárním zaměřením na roli českých úředníků v tomto vývoji. V rámci tohoto výzkumu oba autoři této knihy podnikli několik výzkumných cest na Podkarpatskou Rus, přičemž se především zaměřili na studium materiálů v Státním oblastním archivu Zakarpatské oblasti (Deržavnyj archiv Zakarpatskoj oblasti) v Užhorodě a jeho pobočce v Berehovu. Výsledkem výzkumu byla publikace popisující stručně vývoj Podkarpatské Rusi v meziválečném období.¹

Národohospodářský ústav Josefa Hlávky je nadací (Nadání Josefa, Marie a Zdenky Hlávkových) a podle svých stanov vydávané knihy nedodává do distribuční sítě: publikace ústavu jsou především určeny pro knihovny a odborné instituce, zájemcům z řad jednotlivců jsou přístupny jen omezeně. Kniha o Podkarpatské Rusi se setkala s neočekávaným zájmem veřejnosti a její omezený náklad byl tak brzy vyčerpán. Hlávková nadace ale umožňuje autorům, aby texty v takovém případě vydali znovu sami v jiném nakladatelství. Oba autoři jsou proto velmi rádi, že nakladatelství Vyšehrad projevilo v roce 2016 o práci zájem a rozhodlo se ji znovu vydat.

Nové vydání knihy není úplně totožné s původním textem z roku 2013. I když na celkovém charakteru práce nebylo třeba nic měnit, bylo třeba především zohlednit řadu nových prací vydaných doma i v zahraničí v letech 2013–2015 a také nové výsledky bádání v tuzemských a zahraničních archivech. Nové zpracování látky také poněkud rozšířilo časový rámec: více prostoru je věnováno dějinám Podkarpatské Rusi ve druhé polovině 19. století a bezprostředně před rokem 1914, a rovněž událostem v letech 1939–1945, tj. v době maďarské okupace, a okolnostem, za nichž byla Podkarpatská Rus připojena k SSSR. Práce se také více soustředila na politické dějiny a národotvorný vývoj. Rozšířena byla rovněž obrazová a dokumentační příloha.

Autoři knihy děkují také tímto recenzentům textu za cenné připomínky.

¹ Rychlík, J. – Rychlíková, M.: Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919–1939. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, č. 3/2013, Praha 2013.

HISTORIOGRAFIE PRACÍ O PODKARPATSKÉ RUSI

Dosavadní práce o dějinách Podkarpatské Rusi si všímaly především politického vývoje a zahraničněpolitických otázek, tj. problematiky začlenění Podkarpatské Rusi do Československa, okupace Podkarpatské Rusi Maďarskem v březnu 1939 a připojení území k sovětské Ukrajině, tj. její anexi do SSSR.¹

Práce o připojení Podkarpatské Rusi a situaci v této zemi vznikaly již v meziválečném období.² Řada prací si pak všímala politického, hospodářského a sociálního rozvoje v rámci Československé republiky.³ Byly publikovány i vzpomínky účastníků na události let 1918–1920.⁴ Podkarpatská Rus byla ztvárněna v literatuře i reportážích českých spisovatelů, z nichž mnohé mají i dnes svou vypovídací hodnotu.⁵ V meziválečné době také vycházely monografie týkající se jednotlivých oblastí Podkarpatské Rusi, a rovněž řada turistických průvodců.⁶

¹ K české a slovenské historiografii o Podkarpatské Rusi viz obecněji: Harna, J.: Česká a slovenská historiografie a publicistika o Podkarpatské Rusi. In: Česko-slovenská historická ročenka, Brno 1997, s. 13–19.

² Nečas, J.: Ukrajinská otázka. Brno 1918, týž: Prosím za jeden slovanský národ, Brno 1919, týž: Uherská Rus a česká žurnalistika. Užhorod 1919, týž: K připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. In: Naše doba, 1929, s. 452–456, Korduba, M. – Gozdawa, O.: Uherská Ukrajina. Čas, Kyjev – Praha 1919, Krofta, K.: Podkarpatská Rus a Československo. Praha 1935 (2. nezměněné vydání Česká expedice, Praha 1995), Raušer, A.: připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální, historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 60–72, Hatalak, P.: Jak vznikla myšlenka připojení Podkarpatskou Rus k ČSR. Užhorod 1936.

³ Brandejs, J.: Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918–1935. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 72–90, Drahný, V.: Podkarpatská Rus. Její přírodní a zemědělské poměry. Praha 1921; Macháček, L.: Hospodářsko-technické problémy Podkarpatské Rusi. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 107–117; Kubijovyč, V.: Pastýřský život na Podkarpatské Rusi. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 117–128; Jirkovský, J.: Pozemková reforma na Podkarpatské Rusi. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 145–149 (dále cit. jen jako „Podkarpatská Rus“), Špála, F. J.: Domácký průmysl na Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus, s. 152–158; Mikulaninec, Š.: Zdravotnictví a sociálně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus, s. 168–173; Reich, E.: Zemědělské školství a vyučování na Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus, s. 266–269; Wiesner, F.: Z přírodního bohatství Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus, s. 319–322.

⁴ Каминский, Й. История центральной русской народной рады. Ужгород 1928/Kaminskij, J.: Istorija central'noj ruskoj narodnoj rady. Užhorod 1928, Русак, Й.: Воспоминания. Ужгород 1938/Rusak, J.: Vospominanija. Užhorod 1938.

⁵ Viz zejména: Olbracht, I.: Hory a staletí. 2. vyd., Praha 1935 (1. vyd. Praha 1934).

⁶ Kadlec, K.: Podkarpatská Rus. Praha 1920, Chmelař, J. – Klíma, S. – Nečas, J.: Podkarpatská Rus. Orbis, Praha 1923, Kochannyj-Goralčuk, K.: Podkarpatská Rus v minulosti a přítomnosti. Praha 1931.

Po roce 1945, resp. zejména po roce 1948, z pochopitelných důvodů nebyl příliš velký zájem o studium dějin tohoto regionu, protože nebylo politicky vhodné připomínat, že toto území někdy patřilo k Československu. Problematice připojení Podkarpatské Rusi a jejího sociálního rozvoje se věnovali nejdříve sovětsští historici, především ukrajinští. Jejich pohled na důvody připojení území k Československu byl samozřejmě politicky utilitární: na Podkarpatské Rusi (Zakarpatské Ukrajině) proběhla již v roce 1919 socialistická revoluce (v rámci revoluce v Maďarsku) a byla zde nastolena sovětská moc. Za účelem zabránění rozvoje revoluce imperialistické síly Dohody souhlasily s připojením území k Československu, v čemž měly podporu místní buržoazie.¹ Prakticky ve všech pracích se objevuje tvrzení, že k připojení Podkarpatské Rusi k Československu došlo proti vůli domácího obyvatelstva, zatímco připojení k Ukrajinské SSR v roce 1944 je naopak vydáváno za vůli lidu.² Dnes již nelze říci, do jaké míry tato tvrzení vyjadřovala skutečně názor autora a do jaké šlo o nutnou „úlitbu bohům“. Pokud jde o meziválečné období, sovětsští historici je opět líčili především jako období sociálních bojů vedených komunisty. Vyzdvihována byla také účast části místního obyvatelstva v bojích maďarské rudé armády.³ V těchto pracích se důsledně hovoří o místním obyvatelstvu jako o ukrajinském. Důvody byly dva: jednak oficiální sovětská etnologie až do šedesátých let vycházela ze Stalinovy definice národa, který byl určen objektivními znaky,⁴ přičemž byla zcela ignorována otázka subjektivního vědomí každého člověka, která je ve skutečnosti rozhodující. Druhý důvod byl politický: jen pokud bylo obyvatelstvo jednoznačně označeno za ukrajinské, bylo možno odůvodnit připojení Podkarpatské Rusi k sovětské Ukrajině v roce 1944 (formálně 1945).⁵

Návrat Podkarpatské Rusi do české a slovenské historiografie byl velmi pomalý. V padesátých letech byly nejprve přeloženy do češtiny nebo slovenštiny některé práce,

¹ Шевченко, Ф. П.: Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні. Київ 1950/Ševčenko, F. P.: Borot'ba za Radjanskiju vladu na Zakarpatskoj Ukrajinі. Kyjiv 1950, Мельникова, И. Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 году. Ученые записки Института славяноведения, т. III, Москва 1951/Mefnikova, I. N.: Kak byla vključena Zakarpatskaja Ukrajina v sostav Čechoslovakiji v 1919 g.? Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija, t. III, Moskva 1951, Усенко, В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістическої революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917–1919 роках. Київ 1955/Usenko, V. V.: Vplyv veľikoj Žovtvenoj socialističkoj revoljuciji na rozvytok revoljucijnogo ruchu v Zakarpattii v 1917–1919 rr. Kyjiv 1955.

² Viz např. práci Mikoly Arsentjeva a kol. „Cestou ke štěstí“ – Шляхом до щасття. Нариси Історії Закарпаття. Карпати, Ужгород 1973/Šljachom do ščastja. Narysy Istorii Zakarpattja. Karpaty, Užhorod 1973, s. 94, s. 171–172 (dále cit. jen jako „Šljachom do ščastja). Jednoznačně ideologické hodnocení je zřejmé už z porovnání názvu kapitoly o československém období s názvem kapitoly o létech 1944–1973: „Léta československého buržoazního panství“ (Roki čechoslovackogo buržuažnogo panuvannja – s. 97–123), zatímco období let 1944–1945 je nazváno „V jednotné rodině sovětských národů“ (V edinnij simj radjanskych narodiv – s. 162–176).

³ Přehled hlavních ukrajinských a ruských prací na toto téma a jejich hodnocení viz Danilák, M.: Ukrajinská historiografia po 2. svetovej vojne o dejinách Podkarpatskej Rusi. In: Česko-slovenská historická ročenka. Brno 1997, s. 21–24. Ohledně historiografie Podkarpatské Rusi viz též: Данилюк, Д. Д.: Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985), Львів 1987/Daniljuk, D. D.: Istoriografija Zakarpattja v novitnij čas (1917–1985), Lviv 1987, též Гранчак, І. – Балагури, Е. – Грицак, І. – Ілько, В. – Поп, І.: Нариси історії Закарпаття. Ужгородський державний університет, Ужгород/ Hrančak, I. – Balahuri, E. – Hrycak, I. – Il'ko, V. – Pop, I.: Narysy Istorii Zakarpattja, Užhorodski Deržaven Universtet, Užhorod 1995, s. 12–26.

⁴ Stalin, J. V.: Spisy. Zv. 2, Bratislava 1954, s. 303.

⁵ Oficiální interpretace připojení Podkarpatské Rusi viz Евсеев, И. Ф.: Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944–1945 гг.) Москва 1954/Jevsejev, I. F.: Narodnyje komitety Zakarpatskoj Ukrajinu – organy gosudarstvennoj vlasti (1944–1945 gg.). Moskva 1954.

které původně vyšly v SSSR.¹ Vlastní práce se objevují teprve od konce padesátých let. Hodnocení jednotlivých událostí je zcela shodné s pohledy sovětských historiků, což s ohledem na politické poměry v tehdejší Československu jistě není nijak překvapující. Vojenský historik Miroslav Rázek se věnoval vojenskému aspektu bojů na Podkarpatské Rusi proti Maďarské republice rad, přičemž v souladu s dobovým hodnocením stál samozřejmě jednoznačně na straně maďarských komunistů přinášejících v této interpretaci podkarpatoruskému lidu revoluci a pokrok.² Některé závěry jsou přesto kuriózní. Rázek např. napsal, že „vpád československých vojsk na Zakarpatsko uvítala jedině místní nacionalistická buržoazie,“³ aniž si zřejmě uvědomil, že v roce 1919 se o žádné rusínské buržoazii nedá hovořit a maďarská buržoazie v podkarpatoruských městech československé vojsko rozhodně nevítala. V linii sovětských autorů jsou plně i práce J. Plevy a Ivana Krempy, které se věnují především komunistickému hnutí na Podkarpatské Rusi.⁴ Krempa uveřejnil v roce 1978 i samostatnou studii věnovanou připojení Podkarpatské Rusi k Československu.⁵ Linie je obdobná jako u studie I. Melnikové vydané o více než dvě desetiletí dříve: připojení Podkarpatské Rusi k Československu je opět posuzováno primárně z hlediska tehdejší komunistické revoluce v Uhrách (Maďarské republiky rad), čili jako zásah československé buržoazní vlády proti revolučnímu hnutí. Krempa na rozdíl od Rázka ovšem lépe využil původní prameny z československých archivů a rovněž volil obezřetnější formulace ohledně vztahu místního obyvatelstva k československé moci. Poněkud dvojznačně a opatrně napsal, že „o osudu Zakarpatska bylo rozhodnuto bez lidu a proti vůli lidu.“⁶ Tato ideologická floskule obsahovala ve skutečnosti jeden správný postřeh, totiž, že rusínské obyvatelstvo bylo s ohledem na převládající negramotnost a neustálé střídání vlád v letech 1918–1920 pasivní. Krempova studie byla na dlouhou dobu poslední větší prací na téma Podkarpatské Rusi. Teprve v roce 1988, v době československé „perestrojky“, se objevila studie P. Mosného o problematice autonomie tohoto území.⁷

Kromě zapojení Podkarpatské Rusi byla českou a slovenskou historiografií pozornost věnována částečně také vzniku autonomní vlády Podkarpatské Rusi, Vídeňské arbitráži a zániku republiky, tj. březnovým událostem roku 1939.⁸ Vídeňská arbitráž

¹ Melnikova, I. N.: Ako bola Zakarpatská Ukrajina včleněná v r. 1919 do Československa. In: Sovětská věda, Historie, roč. II, 1952, s. 615–643. Jevsejev, I. F.: Z dějin Zakarpatské Ukrajiny. Praha 1956 (jde o překlad ruské knihy o národních výbořích na Zakarpatské Ukrajině uvedené v předešlé poznámce).

² Rázek, M.: Okupace Zakarpatské Ukrajiny československým vojskem na jaře 1919. Historie a vojenství, 1960, č. 1, s. 51–87.

³ Rázek, M.: cit. práce, s. 84.

⁴ Pleva, J.: Príspevok k dejinám boľševizácie KSČ na Slovensku a na Zakarpatsku. Bratislava 1962, Krempa, I.: K prosincové stávce roku 1920 a založení KSČ na Zakarpatské Ukrajině. Praha 1958, týž: Příspěvek ke vzniku KSČ na Zakarpatské Ukrajině. Praha 1970, týž: Za internacionálnu jednotu revolučního hnutí v Československu. Podiel slovenského a zakarpatského robotníckeho hnutia na vzniku KSČ. Pravda, Bratislava 1975.

⁵ Krempa, I.: Připojení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. Československý časopis historický, roč. 26, 1978, č. 5, s. 713–739.

⁶ Tamtéž, s. 724.

⁷ Mosný, P.: Vývoj právnej úpravy autonómneho postavenia Zakarpatskej Ukrajiny v predmníchovskej ČSR. In: Nové obzory, 30, 1988, s. 31–49.

⁸ Lukeš, F.: Podivný mír. Svoboda, Praha 1968, s. 240–247; Fano, Š.: Zakarpatská Ukrajina v politických kalkulacích sousedních států v období Mnichova po marec 1939. Slovanské štúdie – Historia, 1971, s. 61–69; Ковач, А. Становище закарпатських Українців (Русинів) і занепад першої ЧСР. Наукової збірник Музея української культури у Свіднику, 1972, кн. 1/Ковач, А.: Становище закарпатських Українців (Русинів) і занепад першої ЧСР. In: Naukovej zbirnyk Muzeja ukrajinsk'oj kultury u Svidniku, 1972, кн. 1, s. 7–35.

byla předmětem řady prací slovenských historiků, kteří ji ovšem zkoumali jen z hlediska územních ztrát Slovenska. Zatímco ukrajinská (sovětská) historiografie věnovala poměrně velkou pozornost období maďarské vlády na Podkarpatské Rusi během druhé světové války a tamnímu odboji (který často přeceňovala), čeští a slovenští historici se tomuto problému raději vyhýbali.¹ Jeho zpracování by ostatně ani nebylo technicky možné, protože pro zahraniční badatele byly archivní prameny z Podkarpatské Rusi nacházející se na sovětském území nepřístupné.²

V zahraničí věnoval Podkarpatské Rusi velkou pozornost Paul Robert Magocsi, pozdější dlouholetý profesor na kanadské Torontské univerzitě, kde se stal vedoucím katedry ukrajinských studií (Chair of Ukrainian Studies). Magocsi, po matce původem z Podkarpatské Rusi (byť sám se narodil v USA), se již ve své dizertaci zabýval problematikou identity podkarpatoruského obyvatelstva³ a tématu Rusínů se věnoval opakovaně i později.⁴ Dějinami Židů na Podkarpatské Rusi se zabýval izraelský historik Yeshayahu Andrej Jelinek, původem ze Slovenska.⁵

Po rozpadu Sovětského svazu a vzniku samostatné Ukrajiny došlo samozřejmě i v ukrajinské historické literatuře k přehodnocení některých kategorických soudů. V rámci samostatné Ukrajiny je dnes pochopitelně akcentována myšlenka ukrajinské státnosti, která je hledána i v rámci vývoje Podkarpatské Rusi. Dějiny Ukrajiny před druhou světovou válkou jsou pojímány jako dějiny Ukrajinců v různých státních útvarech (na sovětské Ukrajině, tj. v rámci SSSR, v Polsku, Československu a Rumunsku). Zapojení Podkarpatské Rusi do Československa v roce 1919 je zpravidla hodnoceno jako v dané situaci optimální řešení.⁶ Z hlediska státoprávního vývoje Ukrajinců je proto v zásadě pozitivně hodnoceno také období autonomie Podkarpatské Rusi (1938–1939): autonomie je chápána jako forma ukrajinské státnosti.⁷ Anexe Podkarpatské Rusi do SSSR je zpravidla vnímána rozporně. Ukrajinští historici sice v zásadě uznávají, že rozhodnutí prvního sjezdu Národních výborů Zakarpatské Ukrajiny z 26. listopadu 1944 o připojení oblasti k sovětské Ukrajině mělo legitimitu více než problematickou, na druhé straně ale zpravidla oceňují skutečnost, že tímto aktem

¹ O ukrajinských a ruských pracích na toto téma viz Danilák, M.: cit. práce, s. 25.

² Autoři této práce se měli možnost o tom sami přesvědčit na konci osmdesátých let 20. století, tedy již v době sovětské „perestrojky“. Pobočka Státního archivu Zakarpatské oblasti v Berehovu byla kromě toho nepřístupná už z toho důvodu, že město Berehovo se nacházelo v pohraničním pásmu (i když šlo o hranici se spřáteleným Maďarskem!) a cizinci do něj neměli bez zvláštního povolení přístup.

³ Rozšířenou tištěnou verzi Magocsiho dizertační práce viz: Magocsi, Paul Robert: *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Harvard University Press, Cambridge, 1978.

⁴ Magocsi, Paul Robert: *The Language Question Among the Subcarpathian Rus*. 2. ed., Fairview, Carpatho Rusyn Research Center, 1987, týž: *The People from Nowhere: an Illustrated History of Carpatho Rusyns*. Vasil Paďak, Užhorod 2007 (vyšlo také ukrajinsky, slovensky a česky), týž: *Rusini a jejich vlast*. Česká expedice, Praha 1996.

⁵ Jelinek, Yeshayahu A.: *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo 1848–1948*. Columbia University Press, New York 2007.

⁶ Гранчак, І. – Балагури, Е. – Грицак, І. – Ілько, В. – Поп, І.: *Нариси історії Закарпаття*. Том 2 (1918–1945), Ужгородський Державний Університет – Інститут Карпатознавства, Ужгород 1995/Hrančák, I. – Balahury, E. – Hrycak, I. – Iljko, V. – Pop, I.: *Narysy istorii Zakarpattja*, tom II., Užhorodskij deržavnyj universytet – istytut Karpatoznavstva, Užhorod 1995, s. 105.

⁷ Болдижар, М.: *Закарпаття між двома світовими війнами*. Ужгород 1993/Boldyžar, M.: *Zakarpattja між двома світовими війнами*. Ужгород 1993. Rozbor ukrajinských prací z období po rozpadu SSSR viz Danilák, M.: cit. práce, s. 26–27.

bylo dokončeno sjednocení Ukrajinců do jediného celku – byť jen v rámci Ukrajinské sovětské socialistické republiky.

Uceleným pokusem o nový ukrajinský pohled na dějiny Podkarpatské Rusi v československém (ale také válečném maďarském) období je druhý díl práce *Narys istorii Zakarpattja* (Náčrt dějin Zakarpatska) vydaný v Užhorodě 1995. Autorský kolektiv pod vedením Ivana Grančaka (Hrančaka) se snažil o maximální objektivitu.¹ Na rozdíl od starších prací autoři vidí československé období z hlediska vývoje oblasti celkem pozitivně, především ve školské a kulturní oblasti.² Autoři mimo jiné zpochybnili, že by deklarace a žádost o připojení Podkarpatské Rusi k Sovětské Ukrajině, schválená na sjezdu delegátů národních výborů v Mukačevu 17. listopadu 1944, vznikla skutečně na sjezdu, a docházejí k závěru, že byla vytvořena předem v Moskvě.³ Další práci na toto téma vydal Ústav slavistiky (Institut slavjanovedenija) Ruské akademie věd. Jde o knihu Andreje Puškaše „Civilizacija ili varvarstvo. Zakarpattje 1918–1945.“⁴ Autor bohatě čerpal z maďarské literatury a budapeštských archivů, nicméně literaturu českou a slovenskou využil v minimální míře a materiály z českých archivů nepoužil vůbec. Práce, která je částečně polemikou s „Narysy istorii Zakarpattja“, je nepochybně cenná, především pokud jde o výklad událostí let 1918–1919 a horthyovského období (1939–1944). Autor se snažil o objektivní pohled na horthyovské období, nicméně v popisu československého období místy mechanicky převzal některá hodnocení autorů sovětské éry, včetně naprosto nepodloženého tvrzení o snaze pražské vlády čechizovat Podkarpatskou Rus.⁵ Obhazuje také problematické tvrzení o spontánní vůli obyvatelstva po spojení se Sovětskou Ukrajinou na podzim 1944. Kromě toho práce obsahuje i některé faktografické chyby tam, kde se autor dotýká českých a slovenských dějin.⁶

Mnohem menší pozornost byla naproti tomu vždy věnována ekonomickým otázkám a otázkám sociálního a kulturního vývoje, resp. problematice proměn národnostní identity slovanských obyvatel oblasti. V uvolněnější atmosféře druhé poloviny šedesátých let vznikla o hospodářských a sociálních poměrech studie Vlastislava Kroupy.⁷ Práce je poplatná době, nicméně obsahuje čísla a statistické údaje použitelné i dnes. Kroupova práce byla na dlouhou dobu první a současně i poslední prací na toto téma. Počátkem roku 1993 byla na Filozofické fakultě Univerzity Komenského obhájena dizertační

¹ Гранчак, И. – Балагури, Е. – Грицак, И. – Илько, В. – Поп, И.: Нариси історії Закарпаття. Том 2 (1918–1945), Ужгородський Державний Університет – Інститут Карпатознавства, Ужгород 1995. Dále citováno jen jako: *Narys Istorii Zakarpattja II.*

² *Narys Istorii Zakarpattja II.*, s. 349–361.

³ Tamtéž, s. 596.

⁴ Пушкаш, А.: Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945. Издательство Европа, Москва 2006. Dále název citován v přepisu latinkou: Puškaš, A.: *Civilizacija ili varvarstvo. Zakarpattje 1918–1945.* Izdatel'stvo Evropa, Moskva 2006.

⁵ Tamtéž, s. 97–98.

⁶ Autor na s. 21 uvádí nesprávné datum vystoupení českých poslanců na říšské radě s deklarací o nutnosti spojení českých zemí se Slovenskem (29. 5. 1917 místo správného 30. 5. 1918) a nesprávné datum podpisu Pittsburské dohody (13. 5. 1918 místo správného 30. 5. 1918), na s. 20 zaměnil Český komitét zahraniční, založený v Londýně v roce už roku 1915, s Československou národní radou, vzniklou o rok později v Paříži (uvádí rok 1916 jako rok vzniku České národní rady – instituce s takovým názvem ale v exilu neexistovala). Omylem je uvedeno, že Jihošlovanská národní rada vznikla 16. 8. 1918 v Lublině, místo v Lublani (s. 22).

⁷ Kroupa, V.: Hospodářské a sociální poměry na Zakarpatské Ukrajině v období kapitalistického Československa. In: *Nové obzory*, 9, 1967, s. 66–90.

práce Juraje Žadanského s názvem *Hospodársky a sociálny vývoj Podkarpatskej Rusi*, která je podle všeho jedinou monografií na uvedené téma, která byla zatím napsána.¹ Žadanský využil řadu dílčích odborných článků o hospodářské situaci Podkarpatské Rusi napsaných v meziválečném období.² Pokud jde o hospodářský vývoj Podkarpatské Rusi, došel k závěru, že k podstatnějšímu rozvoji hospodářství v rámci Československa nedošlo, nicméně i tak bylo začlenění oblasti do Československa v dané situaci především pro rusínské obyvatelstvo ideálním řešením.³ Práce Žadanského, vycházející i z původních pramenů uložených ve Státním archivu Zakarpatské oblasti v Berehovu, je materiálově velmi cenná a je škoda, že nikdy nevyšla tiskem.

Úloze Čechů na Podkarpatské Rusi byla doposud rovněž věnována poměrně malá pozornost, přičemž hodnocení podléhalo politickým potřebám. Je celkem samozřejmé, že v rámci první republiky byla tato role u nás hodnocena vysoce pozitivně.⁴ Historik a diplomat Kamil Krofta se také snažil najít stopy činnosti Čechů na Podkarpatské Rusi už před rokem 1918, resp. 1914, byť tento pokus je třeba hodnotit jako značně problematický.⁵ Sovětská (sověto-ukrajinská) literatura v poválečném období hodnotila úlohu Čechů v zásadě negativně: objevuje se v ní dokonce absurdní tvrzení o tom, že pomocí českých škol chtěla pražská vláda čechizovat rusínské obyvatelstvo.⁶ Také v českém a slovenském prostředí se objevil znovu zájem o Podkarpatskou Rus a v důsledku tohoto zájmu i pokusy zhodnotit úlohu Čechů v tomto regionu. Jaromír Hořec vydal řadu vzpomínek českých úředníků, finančních strážníků, četníků atd. na své působení na Podkarpatské Rusi. Většinu těchto prací ovšem chybí kritický přístup.⁷ Současní ukrajinští autoři považují roli Čechů za přínosnou, byť nezastírají ani její problematičtější stránky.⁸

V České republice neexistuje vědecká instituce, která by se soustavně věnovala dějinám Podkarpatské Rusi. Národní archiv České republiky (NA ČR), kde se Podkarpatskou Rusí zabývá David Hubený, věnoval Podkarpatské Rusi jeden tematický

¹ Žadanský, J.: *Hospodársky a sociálny vývoj Podkarpatskej Rusi*. Dizertačná práca. Strojopis. FF UK Bratislava 1993, 258 s. Dizertace je k dispozici v knihovně Filozofické fakulty UK v Bratislavě.

² Musil, J. (ed.): *Technické práce v zemi podkarpatoruské*. Užhorod 1933. Kochannyj, C.: *O Podkarpatské Rusi*. MŠANO, Praha 1929, týž Kochannyj-Goralčuk, K.: *Podkarpatská Rus v minulosti a přítomnosti*. Státní nakladatelství, Praha 1931. Vyšla rovněž řada článků v odborných časopisech – viz Žadanský, J.: cit. práce, s. 214. Různé drobné články byly publikovány rovněž v Příloze k Úředním novinám civilní správy Podkarpatské Rusi, roč. 1922.

³ Žadanský, J.: cit. práce, s. 203.

⁴ Pozitivně českou úlohu hodnotil v interview pro Lidové noviny počátkem roku 1939 i předseda autonomní podkarpatoruské vlády Augustin Vološin. Také při příležitosti voleb do autonomního sněmu (12. února 1939) se v Lidových novinách objevil úvodník hrdě vyhlášující, že Češi se rozhodně za svou činnost v posledních dvaceti letech nemusejí stydět, ba naopak, mohou být na ni hrdí. Viz Lidové noviny, 1. 1. 1939 a 13. 2. 1939, s. 1.

⁵ Krofta, K.: *Čechoslováci a Podkarpatská Rus*. In: *Podkarpatská Rus*. Praha 1936, s. 19–29.

⁶ Viz např.: Хланта, О. В. Из історії колоніальної політики чеської буржуазії на Закарпатті в 20 роках XX ст./Chlanta, O. V.: *Iz istorii kolonial'noj polityky čes'koj buržoazii na Zakarpatti v 20-rokach XX. st.* In: *Наукові записки Ужгородського державного університету / Naukoví zapiski Užhorodského deržavneho universytetu*, 36, Užhorod 1958. I. F. Jevsejev popsal „čechizaci“ takto: „Úsilí o čechizaci zesílilo zejména od roku 1935. Čeština byla prohlášena za státní jazyk, v úřadech a v armádě bylo dovoleno mluvit jen česky, na všech středních školách se vyučovalo českému jazyku.“ Viz Jevsejev, I. F.: *Narodnyje komitety Zakarpatskoj Ukrainy – organy gosudarstvennoj vlasti (1944–1945 gg.)*. Moskva 1954. Cit. podle českého překladu: Jevsejev, I. F.: *Z dějin Zakarpatské Ukrajiny*. SNPL, Praha 1956, s. 32.

⁷ Viz např. Hořec, J.: *Země naděje*. Praha 1995, Pilátová, A.: *Pod Karpaty svítá*. Praha 1992.

⁸ *Narys Istoriji Zakarpattja II.*, s. 349–361.

svazek své odborné publikace *Paginae historiae*.¹ Na Slovensku se problematice věnují pracovníci Prešovské univerzity. Moderními dějinami tohoto regionu se zde nyní zabývá hlavně Peter Švorc, autor několika monografií.² Prešovská univerzita uspořádala 9. dubna 1997 ve spolupráci s Česko-slovenskou/Slovensko-českou komisí historiků mezinárodní konferenci o Podkarpatské Rusi, jejíž výsledky byly publikovány v Česko-slovenské historické ročence.³ Podobná mezinárodní konference se na Prešovské univerzitě konala 12.–13. dubna 2016. Referáty budou opět publikovány v Česko-slovenské historické ročence.

Pozornost Podkarpatské Rusi věnuje z celkem pochopitelných důvodů také maďarská historiografie. Už v šedesátých letech se problematice připojení Podkarpatské Rusi k Maďarsku věnovala historička Magda Adám.⁴ Možnosti maďarských historiků bádat o Podkarpatské Rusi byly ovšem do roku 1989 omezeny politickými a ideologickými bariérami podobně, jako tomu bylo u historiků českých a slovenských. Tyto zábrany po roce 1989 padly. V Berehovu byl založen Zakarpatský maďarský ústav Ference II. Rákoczyho spolupracující s univerzitou v Užhorodě a vědeckými ústavy a univerzitami v Maďarsku. S pomocí maďarských institucí vyšlo několik prací vydávaných zpravidla dvoujazyčně, tj. maďarsky a ukrajinsky.⁵ Mezi nimi je třeba na prvním místě zmínit kolektivní práce maďarských a zakarpatských historiků pod vedením maďarské historičky Csilly Fedinec a ukrajinského historika z Užhorodu Mikoly Vegeše, v době vzniku práce rektora Národní (Zakarpatské) univerzity v Užhorodě, s názvem „Zakarpatsko 1919–2009“.⁶ Historička Csilla Fedinec je jinak autorkou řady studií a editorkou dokumentů týkajících se maďarské politiky vůči Podkarpatské Rusi, jakož i prací o Maďarech na Podkarpatské Rusi a kulturním, společenském a politickém vývoji této oblasti.⁷

Tato kniha vychází jednak z dílčích studií, které vyšly částečně již v meziválečném období, jednak z vlastního výzkumu, který autoři prováděli v letech 2010–2012 na Podkarpatské Rusi. Opírá se o původní materiál nacházející se ve Státním archivu

¹ *Paginae historiae*, 23/2, NA ČR, Praha 2015.

² Švorc, P.: *Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi. II. 1918–1946*. Metodické centrum, Prešov, 1996, týž: *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918–1946*, Universum, Prešov 1996, týž: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1945*. Nakladatelství Lidové noviny (NLN), Praha 2007 (české vydání je oproti slovenskému značně rozšířené).

³ Česko-slovenská historická ročenka 1997, Brno 1997, s. 9–186.

⁴ Adám, M.: *Zagarbannja Zakarpattja gortists'koju Ugorščinoju v 1938–1939 pp*. In: Шевченко, Ф. (ed.): *Українсько-угорські історичні зв'язки*. Научна думка, Київ, 1964, s. 78–109/Adam, M.: *Zagarbannja Zakarpattja gortists'koju Ugorščinoju v 1938–1939 rr*. In: Шевченко, Ф. (ed.): *Ukrajinsko-ugors'ki istorični zv'jazky*. Naučna dumka, Kyjev, 1964, s. 78–109.

⁵ Viz např. „Kroniku Zakarpattí“ – Хроніка Закарпаття 1867–2010/Kárpátalja évszámokban 1867–2010, Говерла/Hoverla, Ужгород/Užhorod 2011.

⁶ Береш, М. / Фединец М. (eds.): *Закарпаття 1919–2009 років*. Історія, політика, культура/ Vegeš, M. – Fedinec, Cs.: *Zakarpattja 1919–2009 rokiv*. Istorija, politika, kultura. Лира/Lira, Ужгород/Užhorod 2010 (dále cit jen jako „Zakarpattja“).

⁷ Fedinec, Cs.: *Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között*. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2007, 1. szám, s. 83–110, táž: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Lilium Aurum Könyvkiadó, Galánta – Dunaszerdahely [Galánta – Dunajská Streda], 2002, táž (ed.): *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944*. Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja – Dunaszerdahely [Šamorín – Dunajská Streda], 2004, táž (ed.): *Kárpátalja 1938–1941*. Magyar és ukrán történeti közelítés. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004, táž (ed.): *Kárpáti Ukrajna*. Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai. Kaligram Kiadó, Pozsony [Bratislava] 2014.

Zakarpatské oblasti v Užhorodě (Державний архів Закарпатської області – Deržavnyj oblastnyj archiv Zakarpatskoj oblasti – ДАЗО/DAZO), a to jednak v ústřední budově v Užhorodě, jednak (především) v jeho pobočce v Berehovu.¹ Částečně byly využity také archivní materiály nacházející se v Archivu Ústavu T. G. Masaryka v Praze (AÚTGM) a v Národním archivu České republiky v Praze (NA ČR) a materiály z Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV). Za zprostředkování materiálů z fondu předsednictva ministerské rady (PMR) v NA ČR autoři děkují archiváři Davidovi Hubenému.

V žádném případě není účelem této práce psát nějakou apologii české, resp. československé politiky na Podkarpatské Rusi v meziválečném období. Cílem a smyslem je výhradně shromáždění a kritické zhodnocení materiálu k hospodářskému a sociálnímu vývoji oblasti.

¹ Materiály týkající se správy Podkarpatské Rusi v letech 1919–1938 jsou soustředěny v pobočce v Berehovu, pro období autonomie Karpatské Ukrajiny (1938–1939) v centrální budově v Užhorodě (stav v létě 2012).

Začlenění Podkarpatské Rusi do Československa

PODKARPATSKÁ RUS PŘED ROKEM 1914

Území Podkarpatské Rusi, zahrnující zhruba čtyři severovýchodní župy (Užskou, Berežskou, Ugočskou a Marmarošskou¹), tvořilo až do roku 1918 vždy integrální součást Uher. Dějiny tohoto území byly součástí dějin uherských. Území bylo etnicky rozmanité, žili zde Rusíni, Maďaři, židé, v Marmarošské župě Rumuni, na západě Užské župy Slováci. Uherský ústavní systém před rokem 1918 považoval Uhry za jednotný národní stát uherského politického národa. S výjimkou Chorvatů, kteří měli územní autonomii, nebyly ostatní nemaďarské národy *de iure* uznávány, byť teoreticky vzato jim stát přiznával určitá jazyková menšinová práva.

Rusíni tvořili na území pozdější Podkarpatské Rusi nejpočetnější skupinu obyvatelstva. Na přelomu 19. a 20. století žilo podle oficiálních údajů v župách Užské, Ugočské, Berežské a Marmarošské celkem 328 774 Rusínů. Početní byli Rusíni i na dnešním slovenském území, kde jich v župách šarišské, zemplínské a spišské žilo ještě dalších 90 715.² Postavení Rusínů bývá někdy srovnáváno s postavením Slováků. Nepochybné je, že v 19. století (a především po rakousko-uherském vyrovnání roku 1867) se jedni i druhí stali předmětem zesílené maďarizace, nicméně zde bylo několik podstatných rozdílů. Z hlediska národotvorného procesu byli Slováci v mnohem výhodnějším postavení. Již v polovině 19. stol. dokázali zformulovat vlastní národní politický program, měli sice ještě poměrně slabou, nicméně přeci jen již celkem zformovanou národní identitu a především měli i vlastní (byť nikterak silnou) národně uvědomělou inteligenci a obchodně-podnikatelskou vrstvu (buržoazii). Rusíni nic z toho neměli. Především, na rozdíl od Slováků, u nich vůbec neexistovalo jednotné národní vědomí. Jejich identita byla na prvním místě náboženská, jenže ani ta je nestmelovala (na rozdíl např. od Poláků, kde tuto roli hrál katolicismus), protože sice většina z nich se hlásila k řeckokatolíkům, ale současně zde existovala i menšina pravoslavných. Nesjednocoval je ani jazyk. Ten totiž může hrát tuto úlohu jen tehdy, pokud je kodifikován a tudíž schopen překlenout nářečové rozdíly. Zatímco na Slovensku se podařilo v roce 1843 Ľudovítu Štúrovi a jeho spolupracovníkům vytvořit spisovný jazyk, který postupně

¹ Ugočská župa ovšem zasahovala na území pozdější Podkarpatské Rusi jen částečně, podobně jako i Marmarošská župa.

² OSN, díl XVI, Praha 1900, s. 717. Celkem tedy podle úředního sčítání činil počet Rusínů v uvedených sedmi župách 419 489 (v celých Uhrách jich bylo zjištěno 430 282). Podle církevních údajů bylo Rusínů na Slovensku a Podkarpatské Rusi ještě více: ve dvou řeckokatolických eparchiích (diecézích) bylo koncem 19. století napočítáno 488 889 Rusínů. Viz OSN, díl XVI, s. 718.

Velká synagoga v Užhorodě (dnešní stav).

přijali všichni Slováci, u Rusínů nic podobného nenastalo. Rusíni po jazykové stránce hovořili místními nářečími, která jsou u Bojků, Lemků a Huculů značně odlišná. Ukrajínština, která se jako spisovný jazyk konstituovala v sousední Haliči, byla rusínskému obyvatelstvu sice srozumitelná, avšak od hovorového jazyka přece jen dost vzdálená.¹

¹ Blízkost místních dialektů k ukrajinštině byla v meziválečném období hlavním argumentem proukrajinského kulturního spolku „Prosvita“ a proukrajinské agitace. V jazykovém ohledu na tom ukrajinský směr byl mno-